

Sveriges lantbruksuniversitet
Fakulteten för landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap
Område Landskapsutveckling

Vad händer med gravstenar på gravplatser där gravrätten sagts upp?

What happens to gravestones after the church takes over the ownership?

Hanna Nordin

Examensarbete 15 hp
Grundnivå C
Landskapsingenjörprogrammet
Självständigt arbete vid LTJ-fakulteten, SLU
Alnarp 2011

Vad händer med gravstenar på gravplatser där gravrätten sagts upp?

What happens to gravestones after the church takes over the ownership?

Hanna Nordin

Handledare: Angela Sandell, SLU, Movium

Examinator: Tim Delshammar, SLU , Institutionen för landskapsutveckling

Omfattning: 15 hp

Nivå och fördjupning: Grund C

Kurstitel: Examensarbete för landskapsingenjörer

Kurskod: EX0361

Program/utbildning: Landskapsingenjörsprogrammet

Examen: Kandidatexamen

Ämne: Landskapsplanering

Utgivningsort: Alnarp

Utgivningsmånad och -år: Maj 2011

Omslagsbild: Hanna Nordin: Vy över gravstenar på Näshulta kyrkogård, Näshulta 2010

Serienamn: Självständigt arbete vid LTJ-fakulteten, SLU

Elektronisk publicering: <http://stud.epsilon.slu.se>

Nyckelord: Gravsten, gravanordning, gravvård, gravplats, stenkross, återvinning, lapidarium, begravningsplats, kyrkogård, utrangerad

Sveriges lantbruksuniversitet
Fakulteten för Landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap.
Område Landskapsutveckling

Förord

Denna C-uppsats är skriven inom Moviums projekt – *Miljöaspekter på kyrkogårdsverksamhet*.

Först och främst vill jag tacka min underbara handledare Angela Sandell som har hjälpt mig genom detta arbete. Tack för alla pratstunder, mail och kommentarer. Tack också Ann-Britt Sörensen som hjälpte mig att komma fram till vad det var jag ville skriva om.

Tack även till Lars Borgström, Pål Reijer och Ulrika Schlyter för att ni tog er tid för en intervju. Utan er hade det inte blivit något arbete.

Sist men inte minst vill jag tacka alla mina nära och kära för att ni har trott på mig. Tack familj och vänner, ni betyder allt för mig.

Hanna Nordin
Lomma mars 2011

Om inget annat anges tillhör bilderna i arbetet författaren och samtliga bilder är skyddade enligt lagen om upphovsrätt.

Sammanfattning

Kyrkogårdar och begravningsplatser är viktiga platser, inte minst för vårt kulturarv. De är platser där bitar av vår historia finns bevarad. Genom att se på gravstenar kan vi få en bild av hur utformningen av gravstenarna har utvecklats genom åren och vilka människor som levt i bygden. Varje gravsten har en egen historia att berätta.

Idag får kyrkogårdsförvaltningar runt om i Sverige ta hand om allt fler gravstenar från återlämnade gravplatser. Hur olika förvaltningar hanterar dessa utrangerade gravstenar skiljer sig åt. Lagarna kan tolkas på olika sätt och risken finns att kulturminnesvärda gravstenar hamnar i stenkrossen då det inte finns någon kontroll av detta. Det är viktigt att vi kulturminnesmärker vissa av gravstenarna så att denna del av vårt kulturarv inte går förlorat. Men hur vet vi vilka gravstenar som är värda att bevara?

Begravningslagen och kulturminneslagen beskriver hur gravstenarna ska hanteras, men tolkningarna och tillämpningarna kan variera. Gravstenar kan bland annat kulturminnesmärkas, återvinnas, krossas eller tas hem av gravrättsinnehavaren. Men en gravrättsinnehavares rättigheter kan variera beroende på vilken kyrkogård gravplatsen är belägen.

Arbetets syfte är att få kunskap om den praktiska hanteringen av gravstenar ute på olika förvaltningar, vad tillämpliga lagar säger i frågan samt hur kulturminnesmärkning av gravstenar sker och kriterier för detta. Material till arbetet har inhämtats från litteraturstudier och öppna intervjuer ute på tre olika kyrkogårdsförvaltningar.

Innehållsförteckning

1. Inledning	1
1.1 Syfte.....	1
1.2 Mål.....	1
1.3 Avgränsning.....	1
1.4 Disposition.....	2
2. Metodbeskrivning	3
2.1 Litteraturstudie.....	3
2.2 Intervjuer.....	3
2.3 Val av kyrkogårdar.....	4
2.4 Etiska överväganden.....	4
2.5 Källkritik.....	4
2.6 Begrepp.....	4
3. Bakgrund	5
3.1 Lagar.....	5
3.1.1 Begravningslagen (SFS 1990:1144).....	5
3.1.2 Kulturminneslagen (SFS 1988:950).....	6
3.1.3 Kulturminnesförordningen (SFS 1988:1188).....	8
3.2 Hantering av gravstenar.....	8
3.3 Centrala Gravvårdskommitténs Handbok.....	10
4. Resultat	12
4.1 Äganderätten till gravstenar.....	12
4.2 Hantering av utrangerade gravstenar.....	12
4.3 Synpunkter.....	14
4.4 Hur gjorde man förr?.....	14
4.5 Utrangerade gravstenar.....	15
4.6 Lagtexterna.....	16
4.7 Gravrättsinnehavarens rättigheter.....	16
4.8 Gravrättsinnehavarnas alternativ.....	18
4.9 Kulturminnesmärkta gravstenar.....	19
4.10 Dominerande kulturminnesmärkta gravstenar.....	20
4.11 Andra sätt att hantera gravstenar på.....	21

4.12 Utrangerade gravstenar till utsmyckning.....	22
4.13 Sammanfattning.....	23
5. Diskussion.....	25
5.1 Begreppsförvirring.....	25
5.2 Alternativ till att låta gravstenarna krossas	25
5.3 Kulturminnesmärkning av gravstenar	27
5.4 Lagtexter.....	29
5.5 Syn på gravstenar	30
5.6 Metoddiskussion	30
5.6.1 Intervjuer.....	30
5.6.2 Litteraturstudie	31
5.7 Slutsatser.....	31
5.7.1 Fortsatta studier.....	31
6. Källförteckning.....	32
7. Bilagor	34
Bilaga 1. Intervjufrågor.....	34

Figurförteckning

Figur 1. Bänk gjord av gravstenar, Landskrona.	9
Figur 2. Fontändekoration i form av en blomma, Landskrona kyrkogård.	9
Figur 3. Uppsamlingsplatsen för gravstenar, Lomma.	13
Figur 4. Uppsamlingsplatsen på Trelleborgs kyrkogård idag.	13
Figur 5. Kantstenar och kanter, Trelleborg kyrkogård.	15
Figur 6. Gamla utrangerade gravstenar i grop, Lomma kyrkogård.	15
Figur 7. Påbörjan till lapidarium, Västra kyrkogården i Trelleborg.	16
Figur 8. En typ av kulturmarkering, Landskrona kyrkogård.	21
Figur 9. Gravsten med texten "MOR", Näshulta kyrkogård.	21
Figur 10. Skulptur på Landskrona kyrkogård.	22
Figur 11. "Tankesten" på Landskrona kyrkogård.	22
Figur 12. Ny framsida på gravsten, Näshulta kyrkogård.	25
Figur 13. Gamla framsidan finns nu på baksidan, Näshulta.	25
Figur 14. Lapidarium utanför kyrkogården i Tullstorp. Foto Angela Sandell.	26

1. Inledning

Kyrkogårdsförvaltningar runt om i Sverige får ta hand om allt fler gravstenar från återlämnade gravar. Hanteringen av dessa är oklar och därför förekommer det helt olika förfaringssätt liksom varierade tolkningar av lagarna, främst beträffande vad ägaren själv har rätt att göra med dem. Risken finns också att stenar som tillhör kulturarvet hamnar i stenkrossen. Paragrafer i begravningslagen och kulturminneslagen reglerar hur gravstenarna ska hanteras, men tillämpningarna och tolkningarna varierar starkt. Till exempel kan de läggas bakom en häck, ställas mot en kyrkomur, gömmas undan på gamla kyrkodass, kulturminnesmärkas eller gå till stenkross. Men varför ser hanteringen av gravstenar så olika ut? Och vad är det som avgör om en gravsten är värd att kulturminnesmärkas medan en annan inte är värd att stå kvar?

Kyrkogårdar och begravningsplatser är viktiga platser för vårt kulturarv. Besöker man en kyrkogård eller en begravningsplats kan man bilda sig en uppfattning om bygdens historia. Vilka människor som levt där och vilka sysselsättningar de haft. Vi kan vandra genom tid och olika samhällsklasser.

I olika kurser under författarens utbildning har kyrkogården ofta kommit på tal. När föreläsare har tillfrågats om vad man får och inte får göra med gravstenar som återgått till huvudmannen, har svaren alltid varit olika. Vissa säger att stenarna inte får lämna kyrkogården, andra säger att det är fritt fram för gravrättsinnehavaren att ta hem gravstenen. Författaren vill med detta arbete reda ut begreppen och dokumentera vilka förfaringssätt som gäller med stöd av svensk lagstiftning.

1.1 Syfte

Syftet med arbetet är att fördjupa kunskaperna om hur utrangerade gravstenar hanteras.

1.2 Mål

Målet med arbetet är att redovisa och diskutera

- tre olika förvaltningars hantering av gravstenar från återlämnade gravar
- tillvägagångssättet vid kulturminnesmärkning och kriterier för detta
- alternativ till att låta gravstenarna gå i stenkross

1.3 Avgränsning

Studien omfattar gravstenar som återgått till huvudmannen.

Studien innefattar tre kyrkogårdsförvaltningar i Skåne, Sverige.

1.4 Disposition

Under metodbeskrivningen beskrivs tillvägagångssättet för arbetet, vilka metoder som valts, etiska överväganden och en förklaring av några viktiga begrepp. I kapitlet bakgrund redogörs först de gällande lagarna. Sedan beskrivs hantering av gravstenar som följs av ett avsnitt rörande utvalda delar från Centrala Gravvårdskommitténs Handbok. Därefter presenteras resultatet av intervjuerna och slutligen följer författarens diskussion och slutsats.

2. Metodbeskrivning

Material till arbetet har inhämtats från litteraturstudier och öppna intervjuer. Nedan presenteras hur författaren har gått tillväga i sin litteraturstudie och i sina intervjuer. Efter presentationen av metoderna beskrivs valet av kyrkogårdar, vilket följs av etiska överväganden. Sist i kapitlet finns en förklaring av några av de begrepp som förekommer i detta arbete.

2.1 Litteraturstudie

Ämnet är ett relativt utforskat område varför relevant litteratur har varit svår att finna. Det är främst lagtexter från begravnings- och kulturminneslagen som använts. Annan litteratur är hämtad från olika branschtidningar, böcker, tidningsartiklar, broschyrer och andra publikationer, både i pappersform och på internet. Det som varit bra med att samla fakta från tidningar med mera är att den har varit uppdaterad. Även handledaren har gett några bra tips på aktuell litteratur.

2.2 Intervjuer

Intervjuerna utgör arbetets resultat och de ägde rum på tre olika kyrkogårdsförvaltningar. Intervjuer som metod valdes för att få konkreta och uppdaterade svar på hur det faktiskt går till ute på de olika förvaltningarna. Med en öppen intervju får man chansen att ställa följdfrågor och nya frågor som dyker upp under samtalets gång. En enkätundersökning hade troligtvis inte gett lika utförliga svar och det hade inte funnits någon möjlighet till att ställa följdfrågor eller hitta på nya frågor. I en enkät kan man inte heller be den intervjuade personen att förklara olika begrepp som kan dyka upp. Att åka ut till respektive kyrkogårdsförvaltning möjliggjorde att få se konkreta exempel på vad som kan hända med utrangerade gravstenar. Totalt gjordes tre intervjuer med tre olika kyrkogårdsansvariga.

Intervjuerna spelades in med en diktafon samtidigt som anteckningar gjordes. Diktafonen gjorde det möjligt att gå tillbaka till intervjun för att räta ut eventuella frågetecken. Anteckningar fördes som en säkerhetsåtgärd. (När man skriver anteckningar kan man dessutom sälla bort information som inte hör till ämnet eller som av olika anledningar inte är intressant. Det underlättar jobbet med att skriva rent informationen från intervjuerna väsentligt.) Efter varje intervjutillfälle transkriberades materialet. Materialet sammanställdes sedan i resultatet. Innan varje intervju erbjöds den intervjuade anonymitet.

En förstudie till intervjuerna gjordes med hjälp utav boken *Intervjumethodik* av Annika Lantz (2007) och en föreläsning med tillhörande övning i intervjuteknik ledd av journalisten Titti Olsson (2011), som anordnades av Movium.

2.3 Val av kyrkogårdar

För intervjuerna valdes kyrkogårdscheferna/kyrkogårdsföreståndaren på Lunds, Trelleborgs och Lommas kyrkogårdsförvaltning på grund av kyrkogårdarnas geografiska närhet. Dessutom är förvaltningarna av olika storlekar, en mindre, en mellan och en större förvaltning. Lomma kyrkogårdsförvaltning har totalt ca 2000 gravar (Schlyter, 2011), Trelleborg har ca 5500 gravar (Reijer, 2011) och Lund har sammanlagt ca 16000 gravar (Borgström, 2011).

2.4 Etiska överväganden

Författaren erbjöd samtliga intervjuade anonymitet om de så ville. Hanteringen av gravstenar kan i vissa fall vara ett känsligt ämne, så att erbjuda anonymitet var en självklarhet.

2.5 Källkritik

Alla källor är noga utvalda och ska vara så relevanta och uppdaterade som möjligt. De valda lagtexterna har hög relevans för arbetet men författaren kan inte garantera att alla delar av dessa texter är rätt tolkade då det finns ett visst utrymme för egen tolkning. Andra källor, exempelvis artiklar, är aktuella och visar hur verkligheten ser ut idag. Tillförlitligheten i artiklarna är relativt god då de i huvudsak handlar om branschfolk som blivit intervjuade. Naturligtvis finns det en möjlighet att författarna av artiklarna kan ha vinklat vissa fakta. Dessa möjligheter bedöms av författaren som små.

2.6 Begrepp

Nedan följer en kort lista med förklaringar av några av de ord som förekommer i arbetet.

Gravanordning – all fast inredning på en gravplats såsom gravvårdar, stenramar, staket med mera på en gravplats (Begravningslagen 1 kap. 1 §).

Gravrätt – den rätt som börjar när förvaltaren av en begravningsplats upplåter en viss gravplats till någon (Begravningslagen 1 kap. 1 §).

Gravvård – gravsten, träkors, järnkors eller liknande minnesmärke vid en gravplats (Bringéus, u.å.).

Huvudman – den som förvaltar och ordnar begravningar (Begravningslagen 1 kap. 1 §), ofta en församling inom svenska kyrkan men i Stockholm och Tranås är det kommunerna som är huvudmän (Centrala Gravvårdskommittén, 2007).

Lapidarium – stenmonument som i detta fall är gravstenar som står på samlad plats (Lapidarium, u.å.).

Upplåtare – den som förvaltar en gravplats (Begravningslagen 1 kap. 1 §).

3. Bakgrund

Detta kapitel kommer först att behandla gällande lagar. Därefter följer ett avsnitt om hantering av gravstenar som följs av utvalda delar från Centrala Gravvårdskommitténs handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar.

3.1 Lagar

3.1.1 Begravningslagen (SFS 1990:1144)

I nedanstående avsnitt kommer relevanta delar av begravningslagen att behandlas. Alla referat syftar till begravningslagen.

Begravningsplatsers skick

2 kap. 12 § beskriver begravningsplatsernas skick. Där står det att begravningsplatserna alltid ska hållas i ordnat och värdigt skick. I 7 kap. 3 § står det också att det är gravrättsinnehavarens ansvar att hålla gravplatsen i ordnat och värdigt skick.

Överlåtelse och återlämnande av gravrätt

Upplåtelse tiden för en gravrätt är 25 år om ingenting annat har bestämts (7 kap. 6 §). I 7 kap. 11 § står det att gravrätten bara får överlåtas till någon med nära anknytning till överlåtaren (nuvarande gravrättsinnehavaren) eller till någon som ligger begravd inom gravplatsen. 12 § berättar att *"gravrätten får återlämnas till upplåtaren"*. Om det inte finns någon anhörig som kan överta gravrätten anses den återlämnad till upplåtaren (7 kap. 19 §).

Gravplatsen får inte upplåtas på nytt inom 25 år efter den senaste gravsättningen, även om gravplatsen återlämnas (7 kap. 20 §). Däremot behöver huvudmannen bara behålla gravanordningen om skötseln av gravplatsen betalas (7 kap. 20 §).

Gravanordningar

Gravrättsinnehavaren får sätta upp en gravanordning på sin gravplats om det inte strider mot bestämmelserna på just den delen av begravningsplatsen där gravplatsen ligger (7 kap. 25 §). Det är gravrättsinnehavaren som bestämmer hur både gravanordningen och gravplatsen i övrigt ska se ut. Däremot måste man följa de begränsningar som upplåtaren kan ha bestämt för att ta hänsyn till en bra gravkultur (7 kap. 26 §).

Innan en gravanordning monteras ska upplåtaren pröva om gravanordningen kan tillåtas (7 kap. 27 §). *"När en gravanordning blivit uppsatt får den inte föras bort utan upplåtarens medgivande"* (7 kap. 28 §). Upplåtaren ska lämna ett medgivande om det inte finns risk för att man behandlar gravanordningen på ett ovärdigt sätt (7 kap. 28 §).

Gravrättens upphörande

En gravrätt upphör när upplåtelseiden går ut, när gravrätten återlämnas till upplåtaren eller om den förverkas (7 kap. 32 §). Upplåtaren får förklara gravrätten förverkad om gravplatsen är uppenbart vanvårdad och gravrättsinnehavaren inte gör något åt det inom ett år efter det att gravrättsinnehavaren har fått upplysning om att gravplatsens skick måste förbättras (7 kap. 33 §). Om det är en myndighet som ansvarar för gravplatsens vård får gravrätten inte förverkas (7 kap. 33 §).

Om en allmän begravningsplats helt eller delvis läggs ned eller om det skulle medföra synnerligt men för en begravningsplats ändamålsenliga ordnande och skötsel att ha kvar gravrätter på platsen, får länsstyrelsen besluta att de gravrätter som berörs skall flyttas över till andra platser. Om det inte är möjligt eller om ingen rättsinnehavare begär att få behålla gravrätten, får länsstyrelsen i stället besluta att rätten skall upphöra (7 kap. 34 §).

"När gravrätten har upphört, gäller om gravanordningar vad som föreskrivs i 28 §" (7 kap. 35 §).

"Det som gravrättsinnehavaren inte har fört bort från gravplatsen inom sex månader efter att gravrättens upphörande tillfaller upplåtaren. Om det har uppstått tvist om bortförandet, räknas tiden från tvistens slutliga avgörande" (7 kap. 36 §).

"Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av ett kulturhistoriskt värde eller av något annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på gravplatsen" (7 kap. 37 §). Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, ska den ställas upp igen inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och tilltänkt plats (7 kap. 37 §).

3.1.2 Kulturminneslagen (SFS 1988:950)

I nedanstående avsnitt kommer delar av kulturminneslagen att behandlas. Alla referat syftar till kulturminneslagen.

Kyrkliga kulturminnen

I 4 kap. 1 § står det att *"kulturhistoriska värden i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel."*

Kyrkliga inventarier

I 4 kap. 6 § står det att *"inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad, kyrkotomt eller begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl."*

I varje församling ska det finnas en förteckning över alla inventarier av kulturhistoriskt värde (4 kap. 7 §). Om ett föremål ägs eller förvaltas av någon annan än förvaltningen och om det förvaras på någon annan plats än i kyrkan så ska det framgå i inventarieförteckningen (4 kap. 7 §). *"I varje församling skall det utses två personer som har ansvar för att föra förteckningen. De skall också se till att föremålen förvaras och vårdas väl. Församlingen skall*

anmäla till länsstyrelsen vilka som har utsetts” (4 kap. 7 §). Minst vart sjätte år ska stiftet kontrollera att alla föremål i inventarieförteckningen finns kvar (4 kap. 8 §). En sådan kontroll ska också utföras om någon av de personer som ansvarat för förteckningen byts ut. En kopia av inventarieförteckningen ska skickas till länsstyrelsen efter varje kontroll (4 kap. 8 §).

I fråga om ett föremål i förteckningen, som inte ägs av någon enskild person eller släkt, krävs tillstånd från länsstyrelsen

- 1. för att avyttra det,*
- 2. för att avföra det från förteckningen,*
- 3. för att reparera eller ändra det, eller*
- 4. för att flytta det från den plats där det sedan gammalt hör hemma.*

Länsstyrelsen får, i fråga om första stycket 3 och 4, ställa de villkor för tillståndet som är skäliga med hänsyn till de förhållanden som föranleder åtgärden. Villkoren får avse hur åtgärden skall utföras samt den dokumentation som behövs. Tillstånd krävs inte för mera obetydliga reparationer. Sådana reparationer får inte utföras så, att föremålets kulturhistoriska värde minskas. (4 kap. 9 §)

Exempelvis kan länsstyrelsen godkänna att en församling får lov att laga ett föremål men att det måste utföras med ett visst material och på ett visst sätt.

Både *”länsstyrelsen och riksantikvarieämbetet får besikta kyrkliga inventarier” (4 kap. 10 §). Länsstyrelsen kan också bestämma om det finns något annat föremål som ska tas upp i inventarieförteckningen (4 kap. 10 §). De får också tills vidare ta hand om, eller ingripa på något annat sätt, för att skydda och vårda ett föremål i förteckningen, om det finns en större risk för att föremålet kan skadas (4 kap. 10 §). Innan länsstyrelsen vidtar några åtgärder ska det diskuteras med stiftet eller med den person som äger föremålet (4 kap. 10 §).*

Begravningsplatser

4 kap. 11 § anger att i vården av en begravningsplats ska hänsyn tas till begravningsplatsens betydelse som en del av vår kulturmiljö. Det står också att *”begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas.”*

Bestämmelserna i kulturminneslagen 6,7,9 och 10 §§ gäller också för föremål av kulturhistoriskt värde på begravningsplatser som ägs och förvaltas av en kommun enligt 4 kap. 15 §. Då är det kommunen som ansvarar för inventarieförteckningen och vården av föremålen och i förteckningen ska det stå om något av föremålen ägs eller förvaltas av någon annan än kommunen.

Ersättning till Svenska kyrkan

Enligt 4 kap. 16 § har Svenska kyrkan *”rätt till viss ersättning av staten för kulturhistoriskt motiverade kostnader i samband med vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena”*. Svenska kyrkan beslutar hur ersättningen ska fördelas mellan stiftet och stiftet bestämmer hur fördelningen inom sitt område ska se ut (4 kap. 16 §). Riksantikvarieämbetet ska få tillfälle att yttra sig över fördelningen i landet och länsstyrelsen ska få tillfälle att yttra sig över fördelningen i länet (4 kap. 16 §).

3.1.3 Kulturminnesförordningen (SFS 1988:1188)

Kyrkliga kulturminnen

I kulturminnesförordningen 18 § kan man läsa *"I ärenden enligt 4 kap. lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. skall Riksantikvarieämbetet och länsstyrelserna samråda med stiftet, om det behövs."* I 19 § kan man bland annat läsa att vissa äldre gravvårdar kan höra till de kyrkliga inventarierna.

3.2 Hantering av gravstenar

Gravstenar på villovägar

Inte allt för sällan får vi läsa om gravstenar som hamnat på platser där de inte hör hemma. I tidningen Kyrkogården nr 6 från 2010 finns en artikel med en bild på en krossad men fortfarande identifierbar gravsten (Gravsten som fyllning, 2010). Gravstenar har använts som fyllningsmassa till en ångbåtsbrygga vid Skarholmen i Mälaren (Gravsten som fyllning, 2010). Chefen för begravningsverksamheten i Uppsala kyrkliga samfällighet, Tord Engström, kunde inte förklara hur de råkat hamna där, det är något som inte ska kunna hända. *"Vi lämnar återlämnade stenar till ett stenföretag som krossar dem i två olika steg, just för att sådant här inte ska kunna hända. Trots att vi anlitar stenkross har det otroliga inträffat, vilket jag bara kan beklaga"*, säger Tord Engström (Gravsten som fyllning, 2010).

Sommaren 2009 hittades 15 gravstenar intill en skogsväg i närheten av Vårdnäs, söder om Linköping (Eskelinen & Lögdberg, 2009). Gravstenarna tillsammans med schaktavfall användes som fyllnadsmassor till vägen. De flesta av gravstenarna var hela och kunde identifieras (Eskelinen & Lögdberg, 2009). *"Det som nu hänt sätter verkligen fingret på det här och gör att vi måste se över våra rutiner"*, säger Maria Åkerström, kyrkoherde i Vårdnäs församling (Lögdberg, 2009).

Återvinning av gravstenar

En gravsten som redan finns inom familjen kan kompletteras eller omarbetas så att nya inskriptioner får plats (GRF Gravvårdar, 2002). Det kan också finnas bortplockade gravstenar som tillhör kyrkogårdsförvaltningen, gravstenar som bara väntar på att bli makadam för att sedan hamna under en väg. Dessa stenar kan ofta återanvändas. I återvinningsprocessen så tar stenhuggeriet bort den gamla texten så att gravstenen blir som ny. Därefter kan en ny text huggas in. Att återanvända en gravsten brukar bli betydligt billigare än att köpa en liknande ny tillverkad gravsten (GRF Gravvårdar, 2002).

Kyrkogårdschefen Leif Lidholm i Falköping vill att gamla gravstenar ska återanvändas mera (Ståtlig grav för 4000 kronor, 2009). I Falköping kan man genom att betala en hanteringskostnad på cirka 4000 kronor få en återanvänd gravanordning som ny skulle kosta flera tiotusentals kronor (Ståtlig grav för 4000 kronor, 2009).

Även Mora kyrkogård vill satsa på att återanvända gamla gravstenar (Dalanytt, 2010). Enligt landskapsingenjören Margit Björklund som jobbar på kyrkogården i Mora, vill de tänka mera på miljön och naturen. Hon säger att det nu går att återanvända flera av de hundratal utrangerade gravstenar som finns bakom krematoriet på Mora kyrkogård. Björklund tycker för egen del inte att det är något problem med att återanvända en gammal gravsten. Tvärtom tycker hon att det är bra för miljön. Björklund menar också att frågan inte behöver vara så känslomässigt laddad, gravstenarna kan avidentifieras innan kunderna väljer en sten. Vid Svenska kyrkans senaste möte med landets kyrkogårdschefer togs bland annat frågan om energiförbrukning vid tillverkning av gravstenar upp (Dalanytt, 2010). Att återanvända en gravsten kan spara upp till nästan sju gånger så mycket energi jämfört med att köpa en nytillverkad gravsten. Intresset för att återanvända gravstenarna är i dagsläget inte så stort (Dalanytt, 2010). Men det tror Björklund beror på att de flesta människor inte känner till att det går att köpa begagnade gravstenar (Dalanytt, 2010).

I Lilly Kristensens arbete, *Energianalys av gravstenstillverkning* (2010), kan man läsa att det går åt dubbelt så mycket energi att tillverka en ny gravsten från Sverige än att återanvända en gammal gravsten. Köper man istället en nytillverkad gravsten från Kina går det åt nästan 7 gånger så mycket energi än om man återanvänder en gammal gravsten.

Konstverk

På nya kyrkogården i Landskrona har kyrkogårdsförvaltningen låtit konstnären Mikael Liljeqvist skapa konst av utrangerade gravstenar, ett arbete som ska försköna kyrkogården (Landskrona Direkt, 2008). All gammal text på gravstenarna är borttagna så att gravstenarna inte går att identifiera. Mikael Liljeqvist har bland annat gjort bänkar (se figur 1), bord, skulpturer och en fontändekoration (se figur 2) av utrangerade gravstenar. Hans alster finns främst placerade i den nya minneslunden.

Figur 1. Bänk gjord av gravstenar, Landskrona.

Figur 2. Fontändekoration i form av en blomma, Landskrona kyrkogård.

3.3 Centrala Gravvårdskommitténs Handbok

Detta avsnitt kommer att behandla delar av Centrala Gravvårdskommitténs [CGK] skrift *”Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar”*. Det är egentligen den enda litteratur som hittats som ger konkreta tips och råd på hur man kan gå tillväga när man ska utföra en kulturhistorisk inventering.

Centrala Gravvårdskommittén består av representanter från Svenska kyrkans församlingsförbund, Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund, Föreningen Sveriges kyrkogårdschefer, Gravvårdsfirmornas riksorganisation och i detta fall har även Riksantikvarieämbetet deltagit (Centrala Gravvårdskommittén, 2007).

Förutom att handboken går igenom kapitel om

- äganderätten till gravanordningar
- rekommendationer för kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar/begravningsplatser och gravplatser
- vård, underhåll och bearbetning av gravvårdens form och material
- ekonomi för bevarande och återanvändning

så går den också igenom vad som är kulturhistorisk värdefullt och grunderna för den kulturhistoriska bedömningen. Det som anses vara kulturhistoriskt värdefullt är gravanordningar uppförda innan 1850-talet, då de inte är serietillverkade (CGK, 2007). Det finns också gravstenar fram tills 1930-talet som är utav hantverksliknande tradition som anses värdefulla. Gravvårdar som är unika, tidstypiska (helst tillsammans med flera) eller som ingår i en arkitektonisk uppbyggd del av kyrkogården anses också värda att bevara. Också gravvårdar gjorda i lokala material eller med speciellt hantverk/tillverknings sätt bör bevaras. Dit hör till exempel gravvårdar av kalksten på Gotland och Öland, gravvårdar med titlar och yrken som är unika eller gamla, gravvårdar med speciell eller unik dekor eller inskription och gravvårdar som är yrkesskickligt utförda. Föremål gjorda i metall såsom smideskors, smidesstaket, smideskedjor, gjutjärnskors och gjutjärnsstaket är också bevaringsvärda då de håller på att försvinna (CGK, 2007).

CGK skriver i kapitlet *”Rekommendationer för kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar/begravningsplatser och gravplatser”* (CGK, 2007) att personen/personerna som sköter inventeringen *bör* ha utbildning i konstvetenskap och etnologi, landskapsarkitekturhistoria eller vara kulturhistoriskt kunniga arkitekter. Är det flera personer som sköter inventeringen bör de komplettera varandra kunskapsmässigt. Inventeringen är inriktad på kyrkogården/begravningsplatsen som helhet och på enskilda gravplatser. Till hjälp används två stycken olika blanketter, *”kulturhistorisk inventering kyrkogårdar/begravningsplatser”* (Församlingsförbundet, 2006a) och *”kulturhistorisk inventering; gravplatser* (Församlingsförbundet, 2006b). En viktig del i inventeringen är att dokumentera med hjälp av fotografering.

Bedömningsgrupp är ett annat sätt att arbeta med den kulturhistoriska bedömningen, det kan man läsa om i kapitlet "Grunder för den kulturhistoriska bedömningen" (CGK, 2007). Bedömningsgruppen kan bestå av konstkännare, stenhuggerikunnig, länsantikvarie, person från kyrkogårdsförvaltningen och någon med lokalkännedom från till exempel hembygdsföreningen. Gruppen bör sedan följa CGK's "Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar" när de gör sin kulturhistoriska bedömning.

Gravanordningarna ska sedan delas in i tre olika grupper (CGK, 2007).

- Den första är "mycket värdefulla gravanordningar", det är anordningar som är utav kulturhistoriskt värde och som ska sparas för framtiden efter att gravrätten upphör. Dessa gravanordningar får inte återanvändas på något sätt. Hit hör alla gravvårdar som anses kulturhistoriskt värdefulla.
- Den andra gruppen är "värdefulla gravvårdar", gravvårdar som har en stor betydelse för en helhetsmiljö i till exempel ett kvarter med gravstenar från 1890-talet. Dessa gravvårdar ska ha ett kulturhistoriskt värde och de kan återanvändas med eller utan omarbetning. Gravstenarna är kulturhistoriskt värdefulla men de kan omarbetas på ett varsamt sätt så att de kan stå kvar och fortsätta utgöra en del utav helhetsmiljön. Huvudmannen kan teckna ett hyres- eller disponeringsavtal med en ny gravrättsinnehavare vid upplåtelse av en gravplats där det står en värdefull gravsten. Ett sådant avtal finns längst bak i CGK's "Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar". När en gravsten återanvänds ska omarbetningen ske på ett för gravvården tidstypiskt sätt. I vissa fall kan man låta den gamla texten finnas kvar och istället vända på stenen. Den gamla baksidan blir en ny framsida. Bearbetningen och designen av den nya framsidan bör fortfarande ske på ett för gravstenen tidstypiskt sätt.
- Den sista gruppen är "övriga gravvårdar", hit hör gravstenenar som saknar kulturhistoriskt värde. Gravstenarna kan avlägsnas från platsen eller återanvändas. Det finns inga kulturhistoriska skäl till att återanvända gravvården, däremot kan det finnas miljöskäl, många tycker att det är slöseri med resurser att inte återanvända så mycket som möjligt.

Större gravplatser med värdefulla gravvårdar kan användas till att anlägga en askgravplats eller askgravlund (CGK, 2007). Då är det huvudmannen som står för skötseln och ansvaret för den värdefulla gravvården. Vidare står det i CGK's handbok (2007) att huvudmannen kan sälja utranterat stenmaterial till stenhuggerifirmor. Material som inte blir sålt kan antingen krossas eller grävas ner någonstans på kyrkogården. CGK menar att nedgrävda gravstenar kan vara en riktig skatt för framtidens forskare.

4. Resultat

Resultaten är baserade på tre stycken personliga intervjuer med kyrkogårdscheferna Lars Borgström i Lund, Pål Reijer i Trelleborg och kyrkogårdsföreståndaren Ulrika Schlyter i Lomma. I detta kapitel benämns dessa personer med sina efternamn. Intervjuerna ägde rum 31/1-2/2 2011. Resultaten kommer att redovisas i avsnitt som är uppdelade kring olika ämnen och referenserna kommer att blandas i de olika avsnitten.

4.1 Äganderätten till gravstenar

Sättet för hur kyrkogårdsförvaltningarna övertar äganderätten till gravstenarna är samma i de tre olika förvaltningarna. I huvudsak får förvaltningarna äganderätten då gravrättsinnehavare lämnar tillbaka en gravplats. Ett annat sätt är om gravplatsen är så ovårdad att gravrätten förverkas, berättar Borgström (2011). Ovårdade kan de anses som om man helt enkelt inte sköter sin gravplats (Reijer, 2011). Men det kan också vara på det mest naturliga vis att gravrätten har "insomnat", det vill säga att gravplatsen inte längre besöks av några anhöriga, de kan själva ha dött eller vara "för långt ut" i släktledet (Reijer, 2011). Då förklaras gravplatsen också som återlämnad.

De Kyrkogårdsansvariga är överens om hur ägarförhållandet under en gravstens livscykel ser ut. Schlyter (2011) menar att först och främst upplåts en gravrätt till en eller flera personer. Sedan gravvården har etablerats kan den byta gravrättsinnehavare flertalet gånger under sin livscykel. Till sist hamnar den i kyrkogårdsförvaltningens ägo antingen genom ett återlämnande eller genom ett återtagande av gravplatsen.

4.2 Hantering av utrangerade gravstenar

Hur gravstenen hanteras efter ett återlämnande eller ett återtagande av en gravplats skiljer sig åt. På Lomma kyrkogård har man som praxis att låta gravstenen stå kvar på gravplatsen i ett år efter ett återlämnande för att alla årets högtider ska passera, berättar Schlyter (2011). Detta med hänsyn till att andra anhöriga än den före detta gravrättsinnehavaren ska få chansen att upptäcka att gravplatsen är skyltat "återtagen" och på så sätt ha en möjlighet att själva träda in som gravrättsinnehavare. Efter ett år övergår gravplatsen i kyrkogårdsförvaltningens ägo eller åt denne att hantera. Gravstenen står kvar på gravplatsen tills Schlyter ser över ett antal återlämnade gravar. Hon gör en bedömning över gravstenarnas olika kvalitéer, eller konstaterar brist på kvalitéer, utifrån ett kulturhistoriskt perspektiv eller skönhetsvärde. "Det finns stenar som är så vackra att det finns inte på kartan att göra sig av med dem. Och då gör vi inte det", säger Schlyter. En del gravstenar får stå kvar för att de är så stora att de inte går att flytta, andra får stå kvar för att hela gravplatsen är tidstypisk och helheten utgör det värdefulla. Schlyter kan också bestämma sig för att spara en gravsten men att flytta den. Gravstenar som (enligt Schlyter) inte har några kvalitéer avlägsnas från gravplatsen och ställs på en uppsamlingsplats långt in på baksidan av gården, mot varandra med texten inåt väggen mot en lagerbyggnad (se figur 3). När uppsamlingsplatsen är full är tanken att en entreprenadfirma ska hämta gravstenarna för att

sedan krossa dem. Vad som händer med krosset sedan vet inte Schlyter, men entreprenadfirman tar hand om det och hon tror att det säljs till vägbyggen.

I Trelleborg har Reijer redan gjort en kulturbedömning av vilka gravstenar eller gravplatser som han tycker är intressanta (Reijer, 2011). I den bedömningen är det främst stembearbetningen och det konsthistoriska perspektivet som spelat in. Men det räcker inte. Reijer menar att för att en inventering ska bli riktigt bra så bör även en inventering med fokus på personhistorian, personerna som finns begravda på platsen, göras. På Västra kyrkogården i Trelleborg ska snart några förtroendevalda som är välförankrade i Trelleborgs kulturliv och historia, göra en kulturinventering som kompletterar den första inventeringen. Enligt Reijer kan det bakom ett enkelt namn eller en enkel gravsten dölja sig intressanta personligheter. Personer som har haft betydelse för bygden och som på så sätt är intressanta att spara. Den inventeringen ska sedan stå till grund för vilka gravstenar som ska sparas där, tillägger Reijer.

Figur 3. Uppsamlingsplatsen för gravstenar, Lomma.

Figur 4. Uppsamlingsplatsen på Trelleborgs kyrkogård idag.

Sex månader efter uppsägning av en gravplats tillfaller hela gravplatsen förvaltningen, men i Trelleborg krossar de aldrig en gravsten direkt utan låter den stå i minst ett år efter uppsägning, innan den krossas eller skickas till en stenleverantör (Reijer, 2011). Enligt Reijer kan duktiga stenarbetare känna igen stensorter och på så sätt spara stenar som kommer från till exempel nerlagda stenbrott. Rätt som det är kan en gravplats någonstans i landet behöva kompletteras med just en sådan sten och då är det intressant för stenfirman att spara dessa stenar för att sedan sälja dem. Den svarta diabasen är väldigt kostsam att bryta så den återanvänds nästan alltid, säger Reijer. Ibland så krossas utrangerade gravstenar (Reijer 2011). När Reijer började sitt arbete på Trelleborgs kyrkogård fanns det omkring 300 gravstenar som stod uppradade på uppsamlingsplatsen (se figur 4). Då tog Reijer dit en grävmaskin med bilningshammare som knackade sönder alla gravstenar som inte var värda att behålla i cirka 20 x 20 cm stora bitar. Dessa bitar krossades till fraktionen 0-50 mm med en speciell krosskopa monterad på samma maskin. Krosset kan användas som överbyggnadsmaterial i interna projekt på kyrkogården. Enligt Reijer är det viktigaste att gravstenarna blir ordentligt krossade, det ska inte gå att identifiera krosset. Kanter och

socklar som inte sparas för att återanvändas kör förvaltningen till den lokala soptippen, tillägger Reijer (se figur 5).

Borgström på Lunds kyrkogårdsförvaltning går efter Centrala Gravvårdskommitténs [CGK] skrift *"Gravvårdar – allmänna råd för bevarande och återanvändning"* (1998) när han klassificerar gravstenarna i vilka som ska

- stå kvar på sin plats som de är
- omarbetas eller återanvändas
- tas bort och förstörs

Lunds kyrkogårdsförvaltning har också ett krav på att gravstenarna på askgravplatserna ska bestå av återanvänt material (Borgström, 2011). Det är bortplockade stenar ifrån församlingen som återanvänds. Enligt Borgström (2011) ställs de gravstenar som avlägsnas från kyrkogården i en container och när den är full så hämtas den av en entreprenadfirma som gör makadam av gravstenarna. Var makadamen sedan tar vägen lägger inte Borgström sig i. *"Det är inget heligt på det viset"*, säger Borgström. Viktigast är att gravstenen inte ska dyka upp någon annanstans, menar han.

4.3 Synpunkter

Ibland händer det att de tidigare gravrättsinnehavarna har synpunkter på vad som händer med gravstenarna efter att de sagt upp gravrätten (Borgström & Reijer, 2011). Det finns en del människor som absolut inte vill att gravstenen ska stå kvar, den ska bort med detsamma. Men är gravstenen/gravplatsen kulturhistorisk så tas de inte bort (Borgström, 2011). I och med att gravplatsen är återlämnad så är det vår egendom och då är det ingen annan som har med det att göra (Borgström, 2011).

Även i Trelleborg finns det före detta gravrättsinnehavare som har problem med att gravstenarna står kvar (Reijer, 2011). När de efter lång tids funderande ringer till förvaltningen och säger upp sin gravplats och förvaltningen kollar i sitt register och svarar med att den graven ska vi bli en kulturgrav när den återlämnas, så bli de gamla gravrättsinnehavarna i allmänhet inte glada, berättar Reijer. De undrar vad det innebär och får då svaret att den ska sparas och att förvaltningen tar över skötseln av gravplatsen. Gravrättsinnehavaren kan undra om skötselnivån kommer att vara lika hög som den varit när denne skött om graven. Reijer menar att detta kan bli ett bekymmer då det inte kan garanteras.

4.4 Hur gjorde man förr?

Förr så grävde man ner gravstenarna i gångarna inne på kyrkogården både i Lund och i Trelleborg. Det är inte alls ovanligt men väldigt besvärligt när man idag ska gräva till vatten- och elledningar och stöter på en massa gravstenar (Borgström, 2011). I Lomma grävde man också ner gravstenarna på kyrkans mark men inte inne på kyrkogården (se figur 6). Det var

inte förrän Schlyter började jobba för drygt ett år sedan som man slutade med det (Schlyter, 2011). Gravstenarna hanterades slarvigt och om de inte grävdes ner kunde de läggas bakom ett buskage eller lutats mot en mur (Reijer, 2011). De tre kyrkogårdsansvariga är överens om att nedgrävningen av gravstenarna var ett enkelt sätt att bli av med dem. Idag har vi tillgång till helt andra maskiner och redskap som gör det enkelt för oss att krossa gravstenar som inte ska sparas.

Figur 5. Kantstenar och kanter, Trelleborg kyrkogård.

Figur 6. Gamla utrangerade gravstenar i grop, Lomma kyrkogård.

4.5 Utrangerade gravstenar

Borgström (2011) skulle inte vilja hantera de utrangerade gravstenarna annorlunda än hur de gör idag. Han tycker att CGK's (1998) modell med att man delar in gravstenarna i tre grupper är bra och att då grupp tre helt och hållet krossas. Det går inte att spara på allt, det måste gallras, menar Borgström. Borgström gillar inte idén med lapidarium, han upplever det bättre att bevara utvalda gravvårdar på dess ursprungliga plats.

I Trelleborg är man också nöjd med hur gravstenarna hanteras idag, där gör de redan som de vill (Reijer 2011). Reijer tycker att det är trevligt att spara några gravstenar i ett lapidarium, det är ett projekt som han redan har påbörjat på västra kyrkogården i Trelleborg (se figur 7). Han säger att man kan berätta mycket om stenarna som står där. Det går att berätta om själva stenmaterialet, bearbetningen, titlarna, det konsthistoriska och personerna som finns begravda på platsen. Reijer vill också ha ett antal kulturminnesgravar från olika tidsepoker. Gravplatserna ska då vara kulturgravar fullt ut, med tidsenlig plantering och tidsenlig granristäckning. Dessa kulturminnesgravar ska ge besökarna en upplevelse utöver det vanliga och hjälper samtidigt till att bevara en yrkeskunskap, menar Reijer.

På kyrkogårdsförvaltningen i Lomma är man också nöjd med hur hanteringen sker idag. Schlyter skulle precis som Reijer vilja samla bevaringsvärda gravstenar i ett lapidarium där det finns information om de olika gravstenarna som står där (Schlyter 2011). På frågan varför man inte kulturminnesmärker gravstenarna istället svarar Schlyter *"För att då måste de stå kvar där för all framtid och den gravplatsen kanske är stor nog att det egentligen får plats tio kistor på den"*.

Reijer (2011) tror att andra kyrkogårdsförvaltningar hanterar sina återtagna gravstenar på ungefär samma sätt som de gör i Trelleborg. Han säger att *"Det har varit en hel del branschkurser om detta så jag tror att vi har nog samma syn på det allesammans nu."* Däremot så tror han att man slarvar mer på landsorterna. Reijer menar att det kan vara ekonomiska saker som styr men att det också kan handla om kompetens. Han säger också att *"Jag vet att det är sämre på landet men så finns det självklart undantag. Det finns kyrkoherdar som är väldigt insatta och andra som inte alls är insatta."* Borgström (2011) tror att mindre förvaltningar kan hantera det annorlunda än hur kyrkogårdsförvaltningen i Lund gör. Han berättar att större förvaltningar måste ha ett system för hanteringen av gravstenar. Det är förenat med stora kostnader och då måste det finnas en organisation som vet hur man ska hantera den stora mängd gravvårdar som varje år läggs ner (Borgström, 2011).

Figur 7. Påbörjan till lapidarium, Västra kyrkogården i Trelleborg.

4.6 Lagtexterna

Ingen av de tre kyrkogårdsansvariga tycker att lagtexterna som gäller vid hanteringen av gravstenar i begravningslagen och kulturminneslagen är speciellt svåra att förstå. Borgström (2011) säger att alla lagar kan tolkas precis som man vill ibland. Men beträffande lagarna angående hanteringen av gravstenar så tror han inte att det är några större tolkningsproblem. Däremot kan han tänka sig att lagarna inte alltid följs eftersom det kan vara förenat med stora kostnader. Reijer (2011) berättar att man ibland kan komma i konflikt med lagen och att man då får försöka finna en lösning genom att diskutera fallet med länsstyrelsen och regionmuseet. På alla tre olika kyrkogårdsförvaltningarna så är det i huvudsak kyrkogårdschefen/kyrkogårdsföreståndaren som har kunskap om lagtexterna.

4.7 Gravrättsinnehavarens rättigheter

Får man ta med sig sin gravsten hem? Svaret på den frågan beror på vilken kyrkogård din gravsten står på. I Lund får man inte ta hem sin gravsten.

Det står någonting i begravningslagen om att gravstenarna ska förvaras värdigt när gravplatsen läggs ner. Och då tolkas det som att den inte får sättas upp var som helst. Den får inte användas i trappor och liknande som man har sett. Och då är det allra bästa att den krossas eller återanvänds. Ibland får jag frågan, men vad ska man med en gravsten till? (Borgström, 2011).

Däremot får man flytta en gravsten till en annan kyrkogård om den passar, menar Borgström (2011). Precis som att man måste ha tillstånd för att få montera en gravsten måste man söka tillstånd när en gravsten ska flyttas. Enligt Borgström söker man tillståndet hos kyrkogårdsnämnden, eller församlingskyrkorådet i mindre församlingar. Om gravstenen passar in är det inget hinder för att gravstenen får flyttas, men texten måste omarbetas menar Borgström.

Enligt Schlyter (2011) skulle hon låta en gravrättsinnehavare ta med sig sin gravsten hem om en stenhuggare slipade bort texten och symboler från gravstenen. Hon säger att gravstenen kan ha en historia för familjen, det kan vara en släkting som huggit stenen eller så kanske stenmaterialet kommer från familjens ägor. Hennes officiella svar är nej, men skulle någon vilja ta med sig en gravsten hem så finns möjligheten om den blir "avgravstenad". Men det är inget som har hänt i Lomma än så länge. Hon skulle kunna tänka sig att gravstenar som återvänder hem läggs tillbaka i stenmuren där den än gång plockats eller att en fint huggen sten placeras i en rabatt som ett arrangemang eller att man pallar upp stenen som ett trädgårdsbord. Förr så kunde man använda gravstenarna som yttertrappa framför huset, då hade man bara vänt upp och ner på stenen (Schlyter, 2011).

I Trelleborg får man ta med sig sin gravsten hem om man kan tala om för Reijer att man kommer att vårda den med respekt (Reijer, 2011). Reijer måste se till att den inte förvanskas. Det kan också vara så att en gravsten ska flyttas från en kyrkogård till en annan. Då gäller det att se till att gravstenen verkligen kommer fram och att det är samma gravsten, säger Reijer (2011). En gång fick han en förfrågan från en familj som ville ta med sig gravstenen hem och ställa den i en skogsdunge utanför villaområdet där de bodde, men det nekade Reijer. "Man vill inte kunna ramla på en gravsten utan förankring", säger han. Det är svårare att få ett godkännande om texten på gravstenen ska vara kvar. Under Reijers 20 år som kyrkogårdschef har han fått förfrågan från personer som velat ta hem sin gravsten vid fyra-fem tillfällen, så det är ovanligt. I de fallen har han godkänt hälften av förfrågningarna. Det han har sett och märkt tillbaka i tiden är att gamla gravstenar använts till trappsten. Reijer tror att folk hade mindre respekt för gravstenar förr.

I Lund blir gravrättsinnehavarna upplysta om vad som händer med gravstenen efter att gravplatsen har återlämnas i samband med att de skriver på ett papper om återlämnande (Borgström, 2011). I Trelleborg blir gravrättsinnehavarna upplysta när/om de frågar vad som kommer att hända med gravstenen (Reijer, 2011). Reijer berättar att det är otroligt viktigt att hanteringen sedan går till på samma sätt som de har sagt. "Det värsta folk vet det är om man slänger gravstenarna på en hög. Som är vanligt alltså överallt, även på stora förvaltningar. Så får det absolut inte gå till utan man ska ta hand om dem på ett värdigt sätt", säger Reijer. Schlyter (2011) tror däremot inte att gravrättsinnehavarna vill veta, att de inte vill tänka på vad som kommer att hända med gravstenen. Hon tror att

gravrättsinnehavarna släpper det där för att annars skulle det bli väldigt ångestladdat att lämna tillbaka en gravplats.

Gravrättsinnehavarna har inte rätt att bestämma vad som ska hända med gravstenarna när gravplatserna väl är återlämnade, men både Reijer och Schlyter säger att gravrättsinnehavarna kan ändra deras sätt att se på en gravsten. Gravrättsinnehavaren kanske berättar en historia som är så pass intressant att man vill sätta gravstenen i lapidariet, säger Reijer. Men han påpekar också att det inte är lösningen för alla som har svårt att skilja sig från sin gravsten. Ett lapidarium får inte fyllas med ointressanta gravstenar, det är bara i undantagsfall som gravrättsinnehavaren kan styra över vad som ska hända med gravstenen. Schlyter säger att den före detta gravrättsinnehavaren inte har något att säga till om rent juridiskt men att det kan hända att en gravsten får stå kvar om det finns en speciell historia bakom själva gravstenen. Kanske är det någon som har uppfunnit något eller någon person som varit med om något speciellt, då kan hon tänka sig att spara den gravstenen.

4.8 Gravrättsinnehavarnas alternativ

Schlyter (2011) tror inte att gravrättsinnehavarna vet så mycket om vilka alternativ som finns till att göra sig av med en gravsten, såsom att man kan slipa om den eller vända på den. Hon har någon gång föreslagit en kund att man kan vända på gravstenen men det blev inget av det. Schlyter tror inte att det är något som kunderna tänker på och inte heller något som de tar reda på. Enligt Schlyter borde det inte finnas ett större ansvar från förvaltningens sida att informera kunderna om olika alternativ, då kunderna redan får så mycket information från olika håll i samband med ett dödsfall. Inte heller Borgström (2011) tror att gravrättsinnehavarna har så mycket kunskap om de olika alternativen. Han berättar att vid ett dödsfall så vänder sig kunderna först till en begravningsentreprenör och sedan kanske till ett stenhuggeri och de vill inte upplysa om något som de inte kan få sålt. Men Borgström tror att det är många som skulle vilja veta och på förvaltningen försöker de upplysa om alternativ så gott de kan.

I Trelleborg talar förvaltningen ofta om för kunderna att man kan vända på stenen och att man kan sätta ny text på stenen, eller på sockeln, för att behålla stenen (Reijer, 2011). Det är kyrkogårdsvaktmästaren eller arbetsledaren som informerar kunden. *”I det perspektivet att vi har fått tillbaka 700 gravplatser så är vi rätt angelägna om att behålla och informera om att de kan ta den här gravplatsen om det är släktens eller om det är en ny gravrättsinnehavare”*, säger Reijer. Han berättar också att det som efterfrågas mest just nu är askgravplatser och då är gravrättsinnehavarna inte intresserade av stora gravplatser. Då är det kanske kyrkogårdsförvaltningen som kan göra en askgravplats av en återlämnad familjegravplats där man kan vända på gravstenen och sätta ny text. Reijer (2011) menar också att den delen inom en församling som har hand om begravningsverksamheten har ett ansvar att underrätta kunderna om de olika alternativen. Han säger att den delen är myndighetsutövande och som myndighet har man skyldighet att hjälpa allmänheten med

råd och tips som gynnar den. Även om det kan missgynna förvaltningen eller myndigheten. Myndigheten ska se till att du som privatperson får det bästa alternativet.

4.9 Kulturminnesmärkta gravstenar

På Lunds kyrkogårdsförvaltning är det Lars Borgström och en trädgårdssingenjör på förvaltningen som bestämmer vilka gravstenar som ska bli kulturminnesmärkta (Borgström, 2011). I Lomma är det begravningsutskottet som består av Ulrika Schlyter, kyrkoherden, begravningsombudet och representanter från de olika politiska partierna, som beslutar vilka gravstenar som ska kulturminnesmärkas (Schlyter, 2011). Reijer (2011) berättar att man kan köpa en kulturinventering från regionmuseet. I den inventeringen bedöms gravstenarna utifrån det konsthistoriska perspektivet och stenbearbetningen. Men för att inventeringen ska bli bra bör man också låta sakkunniga med lokalkännedom göra en inventering (Reijer, 2011).

Gravstenar kan bli kulturminnesmärkta på olika grunder. De tre kyrkogårdsansvariga är överens om att gravstenar kan bli kulturminnesmärkta på grund av att stenmaterialet är unikt och att bearbetningen är mycket fin, kostsam och komplicerad (Borgström, Reijer & Schlyter, 2011). Gravplatsen kan också kulturminnesmärkas för att gravplatsen som helhet är tidstypisk, men även personhistorien och titeln är viktig. I Trelleborg finns det titlar som är extra intressanta, "mössefabrikanten" och "bilägare" är några exempel (Reijer, 2011). Men när det gäller titlar säger Reijer (2011) att man får passa sig lite. En gång gjorde han en inventering på en lantbruksbygd där det fanns många titlar som löd "lantbrukare". Först tänkte Reijer att man inte skulle behöva spara så många med samma titel, men på en lantbruksbygd så ska det finnas kvar många gravstenar med titeln lantbrukare för det hör till bygdens historia. Gravstenar med en speciell symbol eller namnteckning kan också vara intressanta att spara menar Reijer. Reijer kan också tänka sig att kulturminnesmärka en gravplats på grund av dess växter. Borgström (2011) nämner också att man kan spara en gravsten för att den har en tidstypisk dekor eller ett hantverk som kanske inte går att utföra idag. Borgström tycker att många av de gravstenar som tillverkas idag inte besitter något framtida kulturhistoriskt värde. *"Gravvårdarna är idag ofta uttryck för en enahanda massproduktion, det är givetvis viktigt att bevara några exempel"* (Borgström, 2011).

Det kan också finnas en helhetsmiljö som är bevaringsvärd, menar Borgström (2011). Kanske en större samling med likande gravstenar som är tidstypiska från 1800-talet, då är det värdefullt att bevara dem i den miljö de står. Men någon enstaka gravsten ryckt ur en större helhet kanske inte är så värdefull längre, säger Borgström. Om man är osäker beträffande en gravsten är det bättre att bevara den än att ta bort den, menar han. Schlyter (2011) tycker också att det är bättre att gravstenarna får stå kvar lite längre om man är osäker. Hon säger att gravstenar med namn på personer som tillhör byns historia absolut är bevaringsvärda. Men än så länge finns det inga kulturminnesmärkta gravstenar på Lomma kyrkogård. *"Vi har inte hunnit dit än"*, säger Schlyter.

Reijer (2011) menar att det är viktigt att man kulturminnesmärker gravstenar, på så vis skyddas de nu och framåt. Det är viktigt för svenska folket. Men det finns egentligen ingen finansiering av detta, påpekar han, det finns en glipa i lagstiftningen som säger att vi ska ta hand om vårt kulturarv men finansieringen är inte säkrad. Lagen säger att intressanta gravstenar ska föras in i kyrkans inventarieförteckning men det fungerar inte, säger Reijer (2011). Bara en liten kyrkogård med sju till åtta kulturminnesmärkta gravstenar skulle kunna föra in dem i förteckningen och sedan söka pengar för att rusta upp dem, menar Reijer. Angående om man kan ta bort en kulturmärkt gravsten svarar Reijer att *"Det ska mer till att ta bort en gravsten som märkts av ett proffs än de som är märkta av till exempel mig."*

Kulturminnesmärkning för sakens skull är inte viktig menar Schlyter (2011). Det måste vara en ärlig märkning som sker med tanke på kvalitet, fortsätter hon. Gravstenarna ska ha ett värde och faktiskt vara intressanta, annars urholkas begreppet och man sänker ribban. Schlyter påpekar att man inte kan kulturminnesmärka alla, det ska vara pricken över i:et så man kan vara lite snål med den märkningen. Det går faktiskt att bevara gamla stenar utan att kulturminnesmärka dem, tillägger Schlyter.

Angående om det finns några kriterier som en gravsten måste uppfylla för att bli kulturminnesmärkt svarar Reijer (2011) att det inte finns. Schlyter (2011) svarar *"Personen, tidstypisk, hantverksmässiga, materialet och väldigt gärna de kriterierna i kombination."* Borgström (2011) hänvisar till de kriterier som finns angivna i CGK's skrift (1998).

Det är kyrkogårdsnämnden som ansvarar över de kulturminnesmärkta gravstenarna och i det ansvaret ligger även underhåll av gravstenarna, de ska bibehålla sin kvalitet (Borgström, 2011). Schlyter (2011) berättar att i kyrkogårdsförvaltningens ansvar över de kulturminnesmärkta gravstenarna (se figur 8) ingår allt från att gravstenen ska tvättas så att den är läslig och snygg till att den ska vara säkert monterad och att växtmaterialet ska må bra. Reijer (2011) säger att kyrkogårdsnämndens ska ansvara för åtgärder, restaurering och förankring. Det innebär att det går åt mycket pengar för underhållet av kulturminnesmärkta gravstenar. Underhållet finansieras av begravningsavgiften (Borgström, Reijer & Schlyter, 2011).

4.10 Dominerande kulturminnesmärkta gravstenar

Borgström (2011) tror att de flesta kulturminnesmärkta gravstenarna inom Lunds kyrkogårdsförvaltning är gravstenar med anknytning till kända personer, snarare än det hantverksmässiga eller dekorationen. Lund är en universitetsstad och här är det många akademikers, professorers och biskopars gravar som finns bevarade. Borgström tror att det alltid har varit så. För det första så hade inte arbetarklassen råd när det på 1850-talet och 1900-talet var på modet att montera pampiga monument, utan det var överklassen som lyckats skaffa sig en gravvård av betydelse, berättar Borgström. Borgström säger vidare att

man också har en skyldighet att bevara det som är unikt, även fattigdom och elände ska skildras på våra kyrkogårdar.

Även Reijer (2011) tror att det är titelgravstenar som dominerar av de kulturminnesmärkta gravstenarna på Trelleborgs kyrkogård. Den kulturminnesmärkning som Reijer gjorde första året han började arbeta på Trelleborgs kyrkogårdsförvaltning, grundade sig i stor utsträckning på titlar och personhistoria. Men det är en mix av vanligt folk och rika, säger han. Människor som hade det bättre hade medel att göra tekniskt finare gravplatser med profiler gjutna i brons och så vidare, tillägger han. Reijer säger också att han skulle kunna kulturminnesmärka en gravsten som endast har texten "mor" ingraverat för att visa att det finns sådana gravstenar också (se figur 9). Men om han hade haft 25 stycken så hade han kulturminnesmärkt en.

Figur 8. En typ av kulturmarkering, Landskrona kyrkogård.

Figur 9. Gravsten med texten "MOR", Näshulta kyrkogård.

Schlyter (2011) tror att anledningen till att det inte finns några kulturminnesmärkta gravstenar på Lomma kyrkogård än är att man har saknat kunskap, man har inte vågat riktigt för att man inte har haft någon utbildning. Hon tror att det är fler "förmögna" än "fattiga" gravstenar som blir kulturminnesmärkta. Dels för att det finns mer nerskrivet om förmögna och dels för att de har haft råd att skaffa bestående gravmonument. Fattiga hade ofta träkors och de försvinner med tiden.

4.11 Andra sätt att hantera gravstenar på

Schlyter (2011) berättar att man rent teoretiskt skulle kunna skicka in utranterade gravstenar för att blästra bort text och sedan klyva stenarna för att använda som till exempel underrede till bänkar. Men hon tillägger att det måste ske på ett värdigt sätt så att ingen kan ta anstöt. Sedan är det också en ekonomisk fråga. Om stenen hade varit kulturhistorisk för Lomma på något sätt, om den hade anknytning till platsen, då hade det kunnat vara aktuellt att återanvända gravsten på det sättet (Schlyter, 2011).

Borgström (2011) tycker inte att det egentligen finns några andra sätt att hantera gravstenarna på. Centrala Gravvårdskommitténs (1998) modell är bra och det är den som man arbetar efter i Lund. Reijer (2011) däremot har gjort konst av gamla gravstenar. Han har

jobbat med konstnären Mikael Liljeqvist som har fått använda sig av gamla tillbaka lämnade gravstenar för att göra bland annat bänkar, bord, skulpturer (se figur 10) och "tankestenar" (se figur 11) med ingraverade visdomsord (Reijer, 2011). Allt detta gjordes när Reijer jobbade på Landskronas kyrkogårdsförvaltning och det började med att han ville att Liljeqvist skulle göra skulpturala gravstenar som Reijer sedan kunde sälja till kunder för självkostnadspris. Tyvärr var det ingen kund som blev intresserad. Det var då Reijer tänkte att de själva skulle använda skulpturerna, och så blev det. Konstverken finns på hela kyrkogården i Landskrona, men främst i den nya minneslundan (Reijer, 2011). Reijer säger också att det finns mycket mer som kan göras med gamla gravstenar, till exempel skulpturer, sittplatser, murar, i vissa fall markbeläggning, stenstolpar att sätta vid utsatta hörnor, kvartersskyltar och nya små liggande gravhällar, men det förutsätter en avidentifiering och möjligheter att såga upp gravstenarna i lämpliga format.

Figur 10. Skulptur på Landskrona kyrkogård.

Figur 11. "Tankesten" på Landskrona kyrkogård.

4.12 Utrangerade gravstenar till utsmyckning

Att använda gamla utrangerade gravstenar till att smycka begravningsplatsen med i form av konst, bord och bänkar har ingen av de kyrkogårdsansvariga något problem med (Borgström, Reijer & Schlyter, 2011). Schlyter (2011) tycker att det är en spännande idé och tror att det skulle kunna bli riktigt fint, men tillägger att det tyvärr är en kostnadsfråga. Borgström (2011) säger att det inte är några hinder, dem ska ju ändå krossas och man kan återanvända det till olika saker. Reijer (2011) tycker att man ska återanvända så mycket som möjligt. Han skulle dessutom vilja göra rena utsmyckningsgravar, något som han testade i Landskrona. Då planterades det fullt av perenner på vissa utspridda återlämnade gravplatser, där besökarna fick ännu en nivå av upplevelser när de gick förbi.

4.13 Sammanfattning

I nedanstående avsnitt finns en kortare sammanfattning av resultatet.

Gravstenar hamnar huvudsakligen i kyrkogårdsförvaltningarnas ägo genom att gravrättsinnehavare lämnar tillbaka gravplatser (Borgström, Reijer & Schlyter, 2011). Ett annat sätt är om en gravplats är ovårdad, då kan förvaltningen återta gravplatsen. Hanteringen av de utrangerade gravstenarna är olika på de olika förvaltningarna. I Lomma och Trelleborg får gravstenen stå kvar på gravplatsen i ett år efter ett återlämnande eller återtagande av gravplatsen (Reijer & Schlyter, 2011). I Lomma bedömer Schlyter sedan gravstenarnas kvalitéer och de som inte har några plockas bort till ett upplag som i framtiden kommer att krossas. Reijer (2011) har redan gjort en kulturbedömning av alla gravstenar, så när en gravplats återlämnas vet förvaltningen direkt om det där finns en gravsten som ska kulturminnesmärkas eller ej. De som inte sparas plockas bort och skickas senare tillbaka till en stenleverantör eller krossas. Borgström (2011) följer Centrala Gravvårdskommitténs skrift *”Gravvårdar – allmänna råd för bevarande och återanvändning”* (1998) när han väljer vilka gravstenar som ska stå kvar på sin plats, omarbetas eller återanvändas och vilka som ska tas bort och krossas till makadam.

Reijer (2011) tror att hanteringen av utrangerade gravstenar på andra kyrkogårdsförvaltningar sker på ungefär samma sätt som i Trelleborg. Däremot tror han att det slarvas mera på landsorterna. Det kan handla om brist på kompetens eller av ekonomiska skäl. Borgström (2011) tror att mindre förvaltningar kan hantera utrangerade gravstenar på ett annorlunda sätt än hur kyrkogårdsförvaltningen i Lund gör, främst av ekonomiska skäl.

Förr grävdes utrangerade gravstenar ner på kyrkogården både i Lund och i Trelleborg (Borgström & Reijer, 2011). I Lomma grävdes de ner på kyrkans mark, men utanför kyrkogården och det slutade de med för drygt ett år sedan när Schlyter tillträdde som kyrkogårdsföreståndare (Schlyter, 2011).

De tre kyrkogårdsansvariga är nöjda med hur hanteringen av utrangerade gravstenar sker idag och skulle inte vilja göra på något annat sätt (Borgström, Reijer & Schlyter, 2011). Reijer och Schlyter gillar idén med lapidarium medan Borgström upplever det bättre att bevara utvalda gravstenar på deras ursprungliga plats.

Ingen av de kyrkogårdsansvariga tycker att lagtexterna som gäller vid hanteringen av gravstenar i begravningslagen och kulturminneslagen är speciellt svårförståeliga (Borgström, Reijer & Schlyter, 2011). Borgström tror däremot inte att lagarna alltid följs. Han säger att det kan vara förenat med stora kostnader.

I Lund får en gravrättsinnehavare inte ta med sig sin gravsten hem under några som helst omständigheter (Borgström, 2011). Schlyter (2011) kan däremot tänka sig att låta gravrättsinnehavaren ta med sig gravstenen hem om texten slipas bort. I Trelleborg får man ta med gravstenen hem om man kan tala om för Reijer att man kommer att vårda den med respekt (Reijer, 2011).

Gravrättsinnehavarna blir upplysta om vad som kommer att hända med gravstenen i Lund när de återlämnar gravplatsen i samband med att de skriver på ett papper om återlämning (Borgström, 2011). I Trelleborg blir gravrättsinnehavarna upplysta när/om de frågar vad som kommer att hända med gravstenen (Reijer, 2011). Schlyter (2011) tror däremot inte att gravrättsinnehavarna vill veta.

Schlyter (2011) och Borgström (2011) tror inte att gravrättsinnehavarna vet så mycket om vilka alternativ som finns till att göra sig av med sin gravsten, såsom att slipa om den eller vända på den. Men Borgström tror att många skulle vilja veta och i Lund så försöker förvaltningen upplysa om de olika alternativen så gott de kan. Reijer (2011) menar att den delen som har hand om begravningsverksamheten inom en församling har ett ansvar att underrätta kunderna om de olika alternativen.

Gravstenar kan bli kulturminnesmärkta på grund av att stenmaterialet är unikt, bearbetningen är komplicerad, titeln, personhistorien eller för att gravplatsen som helhet är tidstypisk (Borgström, Reijer & Schlyter, 2011). Gravstenar med speciella symboler eller namnteckningar kan också vara intressanta att spara (Reijer, 2011). Borgström (2011) nämner också att gravstenar med tidstypisk dekor eller ett hantverk som inte går att utföra idag kan vara intressanta att spara. Han säger också att det kan finnas helhetsmiljöer som är bevaringsvärda. Om man är osäker beträffande en gravsten är det bättre att låta den stå kvar än att ta bort den (Borgström & Schlyter, 2011). Reijer (2011) menar att det är viktigt att man kulturminnesmärker gravstenar, på så sätt skyddas de nu och framåt. Det är kyrkogårdsnämnden som ansvarar för de kulturminnesmärkta gravstenarna och i det ansvaret ligger även underhåll (Borgström, 2011). Underhållet finansieras av begravningsavgiften.

Man kan också återanvända utrangerade gravstenar. Till exempel kan man göra skulpturer, bänkar, bord, murar, kvartersskyltar med mera, men det förutsätter att de är avidentifierade säger Reijer (2011). De tre kyrkogårdsansvariga ser inget problem med att använda utrangerade gravstenar till att smycka kyrkogården i form av konst, bord och bänkar (Borgström, Reijer & Schlyter, 2011).

5. Diskussion

I första avsnittet av diskussionen för författaren en diskussion kring begreppsförvirring som följs av olika alternativ till att krossa gravstenarna. Sedan följer avsnitt om kulturminnesmärkta gravstenar, lagtexter och ett avsnitt om hur man ser på gravstenar idag jämfört med förr. Därefter för författaren en diskussion runt de metoder som använts i arbetet. Slutligen framför författaren sina slutsatser och förslag på fortsatta studier.

5.1 Begreppsförvirring

”Återlämnade gravstenar” är ett begrepp som jag upptäckt används flitigt. Men en gravsten är inget som en gravrättsinnehavare kan återlämna till huvudmannen, då huvudmannen aldrig har ägt gravstenen. Gravrättsinnehavaren återlämnar en gravplats på vilken det kan stå en gravsten. Ett bättre begrepp som bör användas istället är ”utrangerade gravstenar”. För mig är gravstenarna utrangerade tills de blir krossade, återvunna eller k-märkta.

5.2 Alternativ till att låta gravstenarna krossas

Att krossa gravstenar är ett enkelt sätt att göra sig av med dem. Men det finns också andra alternativ till att låta gravstenar gå i stenkross. Bland annat kan man återanvända stenen på olika sätt. En gravrättsinnehavare kan välja att vända på sin gravsten för att göra plats för flera namn (se figur 12 och 13). Ett annat sätt är att slipa den yttersta ytan på gravstenen. En mycket kulturhistoriskt värdefull gravsten får inte omarbetas, däremot kan det finnas kulturhistoriskt värdefulla gravstenar där själva stenen och inte texten utgör en större helhet för kyrkogården (CGK, 2007). En gravplats med en sådan gravsten på kan huvudmannen upplåta till en ny gravrättsinnehavare. Gravstenen kan sedan varsamt omarbetas. Jag tycker att det är ett bra sätt att spara på naturresurser samtidigt som man bevarar ett speciellt uttryck på våra kyrkogårdar, en helhet. Som privatperson kan återanvändning av gravstenar också vara en ekonomisk fråga. Det finns kyrkogårdsförvaltningar som ger bort eller säljer gravstenar för en symbolisk summa pengar. Att tillverka liknande gravstenar idag skulle kunna kosta flera tiotusentals kronor. Därmed kan man spara på miljön samtidigt som man köper eller får en riktigt fin gravsten.

Figur 12. Ny framsida på gravsten, Näshulta kyrkogård.

Figur 13. Gamla framsidan finns nu på baksidan, Näshulta.

Att göra konst av utrangerade gravstenar är ett annat exempel på vad som kan göras med gravstenarna. Det kan vara ett fint sätt att utsmycka en kyrkogård eller utvalda delar av en kyrkogård på. Nackdelen är att det kostar pengar att låta en konstnär bearbeta stenen, fördelen är att stenmaterialet redan finns och att den färdiga produkten kan höja den estetiska upplevelsen på en plats. Jag tycker att det är ett bra sätt att återanvända stenmaterial på för att stenmaterialet stannar kvar på kyrkogården men i en ny form. En ny form som kan pryda kyrkogården på ett väldigt fint sätt. Kanske finns det också en lokal konstnär som kan bearbeta stenen? På så sätt förankras stenen och konsten till bygden.

Utrangerade eller kulturminnesmärkta gravstenar kan också bli placerade i ett lapidarium (se figur 14). Jag ser ett lapidarium i anslutning till en kyrkogård/begravningsplats som en bra idé om det redan finns flera värdefulla gravstenar som inte längre står kvar på sin gravplats. Annars tycker jag att det är bättre om gravstenar blir kulturminnesmärkta och får stå kvar på sin ursprungliga gravplats. Det skulle vara konstigt om man tog bort gravstenar från gravplatser bara för att placera dem i ett lapidarium, utan anledning. Om det däremot är platsbrist på en kyrkogård och man måste ta bort vissa gravstenar tycker jag att det är bättre att anlägga ett lapidarium i anslutning till kyrkogården än att göra sig av med gravstenarna.

Figur 14. Lapidarium utanför kyrkogården i Tullstorp. Foto Angela Sandell.

Att huvudmannen får sälja utrangerat stenmaterial till stenhuggerifirmor är på ett sätt bra. Stenarna återvinns på något sätt, resurser sparas och fint stenmaterial går inte till spillo. Men är det etiskt korrekt? En gravrättsinnehavare köper en gravsten för flera tusen kronor till sin gravplats. 25 år senare lämnas gravrätten tillbaka och gravrättsinnehavaren har inte en tanke på att man faktiskt kan ansöka om att ta med sig sin gravsten hem, sex månader efter uppsägningen av gravplatsen tillfaller gravstenen huvudmannen. Är det etiskt rätt att huvudmannen då får sälja stenmaterialet vidare? Handlar det om stora eller små summor

och vad händer med pengarna? Jag menar inte att förvaltningarna ska sluta sälja stenmaterial, för jag tycker att det är bra att det återanvänds på något sätt, jag ställer bara frågan om det är etiskt. Om förvaltningen tjänar pengar på försäljningen skulle det kanske vara på sin plats att använda intäkterna till att försköna kyrkogården på olika sätt. Till exempel rusta upp en perennrabatt eller anlägga en ny. På så sätt vinner alla på att förvaltningen säljer stenmaterial vidare.

Gravrättsinnehavaren kan även ta hem sin gravsten. I begravningslagen 7 kap. 28 § står det att en gravanordning inte får föras bort utan att upplåtaren lämnat sitt medgivande och det står också att upplåtaren ska lämna sitt medgivande om det inte finns risk för att gravanordningen behandlas på ett ovärdigt sätt. Vad som räknas till "ovärdigt sätt" är en tolkningsfråga. Men det står klart och tydligt i lagen att gravrättsinnehavaren ska få ta hem sin gravsten, annars hade det i lagen stått något i stil med "gravanordningarna får inte lämna kyrkogården" eller "gravanordningarna tillfaller upplåtaren direkt efter uppsägning av gravplatsen". Gravrättsinnehavaren får alltså ta hem gravstenen, så länge den behandlas på ett värdigt sätt. Lunds kyrkogårdsförvaltning tillåter inte gravrättsinnehavarna att ta med sina gravstenar hem. Jag tycker att alla har rätt att lämna in en förfrågan och att varje förfrågan ska behandlas individuellt. Det finns både fall som kan beviljas och fall som inte kan beviljas beroende på vad gravrättsinnehavaren ska göra med gravstenen. Men jag tycker inte att man kan säga nej till allt, det är fel.

Även om man informerar gravrättsinnehavare om att det faktiskt går att ta med sig sin gravsten hem så tror inte jag att det är så många som vill göra det. Många ryser nog av bara tanken och ställer frågan "vad ska jag med en gravsten till?". Men de har rätt till att veta att det går att ta hem sin gravsten. Det finns säkert personer som skulle vilja ta hem sin gravsten om de visste att de kunde. Gravstenen kan ha varit hittad hemma på gården och därför vill man föra tillbaka den dit den hör hemma. Det kan också vara så att gravstenen varit gjord utav en trappsten in till ladugården och där vill man lägga tillbaka den. Då är frågan om det skulle räknas som ovärdigt? Många förvaltningar skulle nog tycka det. Men om man har för avsikt att ta bort texten på gravstenen borde det inte vara något problem. Säkert är det så att det är lättare att få förfrågningen beviljad om man tar bort texten, och det är förståeligt då förvaltningen blir försäkrad om att gravstenen inte ser ut som en gravsten på villovägar.

5.3 Kulturminnesmärkning av gravstenar

Jag tycker att det är viktigt att kyrkogårdsförvaltningarna kulturminnesmärker gravstenar. På så sätt bevarar vi en del av vår historia. Med hjälp av gamla gravstenar kan vi få reda på mycket om vår bakgrund. Genom att vandra på en kyrkogård kan vi få en känsla för en bygds historia, vilka människor som levt och verkat där, vad de hade för titlar och yrken. Kyrkogården speglar också olika samhällsklasser, det finns familjegravplatser med stora gravanordningar i dyrt material och med vacker dekor. Men det finns också enkelgravplatser med små, nästan tillintetsägande, gravstenar där det kanske inte ens står något årtal eller

namn bara ett litet ord såsom "mor" eller "far". Jag tycker att det är lika viktigt att bevara små enkla gravstenar som stora hantverksmässigt fina gravstenar. En gravsten där det står "mor" får mig att börja undra över vad det är för kvinna. Vad var hennes namn, vad jobbade hon med och hur löd hennes livsöde? Hennes gravsten väcker många frågor samtidigt som den har få svar.

Om man gör en gravstensinventering där man beslutar vilka gravstenar som ska sparas och kulturminnesmärkas när gravplatsen återlämnas innan den återlämnas, så är risken mindre att kulturhistoriskt värdefulla gravstenar hamnar i stenkrossen. Man vet redan innan gravplatsen lämnas tillbaka om gravstenen ska sparas eller ej. På så sätt kan man också informera gravrättsinnehavarna om vad som kommer att hända med deras gravsten direkt när de säger upp sin gravplats. Ett bra hjälpmedel till inventeringen är Centrala Gravvårdskommittén (2007) *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar*. Där finns rekommendationer och riktlinjer för hur en inventering kan gå till och vad som är kulturhistoriskt värdefullt. CGK skriver i kapitlet "Rekommendationer för kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar/begravningsplatser och gravplatser" (CGK, 2007) att personen/personerna som sköter inventeringen *bör* ha utbildning i konstvetenskap och etnologi, landskapsarkitekturhistoria eller vara kulturhistoriskt kunniga arkitekter. Det betyder att vem som helst kan göra en inventering, men att det är bättre om någon med kunskap gör den. Jag tycker att det borde vara en självklarhet att någon med relevant kunskap inom ämnet ska genomföra inventeringen. Annars är risken att kulturhistoriskt värdefulla gravstenar hamnar i stenkrossen även fast man har utfört en inventering.

Utöver en inventering som innefattar stenens titel och dess hantverksmässiga värde så tycker jag att det är viktigt att göra en inventering där även personhistorian bedöms. Den inventeringen är omöjlig för en utomstående att göra, enda sättet är att någon med bra lokalkännedom gör inventeringen, såsom personer från en hembygdsförening eller liknande. Utan en sådan inventering kan för bygden viktiga personers gravstenar gå förlorade för alltid.

Det kan tyckas konstigt att det egentligen inte finns några riktiga kriterier för vilka gravstenar som ska kulturminnesmärkas. Men jag tror att det är väldigt svårt att skriva fasta kriterier som gäller för alla gravstenar. Många gravstenar är mycket individuella och riktiga kriterier skulle säkert kunna göra mer skada än nytta, då vissa stenar som egentligen är intressanta att spara inte uppfyller de kriterier som satts. Det finns rekommendationer och riktlinjer, men egentligen så kan vilken gravsten som helst bli kulturminnesmärkt, det är helt upp till den som utför märkningen. Dock verkar det vanligaste vara att riktigt gamla stenar, unika stenar, extra fina stenar, stenar som skapar en helhet och stenar där det vilar historiska personer eller personer som har haft stor betydelse för bygden är gravstenar som blir kulturminnesmärkta.

5.4 Lagtexter

Vissa lagartexterna kan tolkas på olika sätt av olika människor. I begravningslagen 7 kap. 28 § står det *"När en gravanordning blivit uppsatt får den inte föras bort utan upplåtarens medgivande. Medgivande skall lämnas, om det inte finns risk för att man förfar med gravanordningen på ett ovärdigt sätt."* Hur tolkar man "ovärdigt sätt"? Är det ovärdigt att ta hem gravstenen för att ställa den i trädgården till exempel? Blir det mindre ovärdigt om texten på stenen avlägsnas? I detta fall finns det rum för tolkning. Därför tror jag att förvaltningarnas sätt att hantera gravstenar skiljer sig åt. Utöver tolkningarna så skiljer sig också förvaltningarnas handlingar åt. De kanske vet hur lagen lyder men följer den ändå inte till punkt och pricka. Jag tror att det finns förvaltningar som till exempel gör sig av med gravstenar som egentligen är kulturhistoriskt värdefulla. Det kan vara av okunskap, brist på ambition eller av ekonomiska skäl. Problemet är nog att det inte finns någon som kontrollerar detta och det tycker jag är konstigt. Gravstenar som är införda på inventarielistan kontrolleras noga, men de som inte är införda kontrolleras inte alls. För att öka kunskapen måste kyrkogårdsförvaltningarna bli upplysta om att de har ett ansvar att spara kulturhistoriskt värdefulla gravstenar och riktlinjer för vad som är värdefullt finns i CGK's handbok (2007).

2 kap. 12 § i begravningslagen beskriver begravningsplatsernas skick. Där står det att begravningsplatserna alltid ska hållas i ordnat och värdigt skick. I 7 kap. 3 § står det också att det är gravrättsinnehavarens ansvar att hålla gravplatsen i ordnat och värdigt skick. Vad är då ordnat och värdigt skick? Det är inget mätbart, något man kan ta på, utan det är fritt för människor att själva tolka. I begravningslagen 7 kap. 26 § står det att det är gravrättsinnehavaren som bestämmer hur både gravanordningen och gravplatsen i övrigt ska se ut. Däremot måste man följa de begränsningar som upplåtaren kan ha bestämt för att ta hänsyn till en god gravkultur. Än en gång är det upp till människor att tolka vad en god gravkultur är för något. Här handlar det om vad upplåtaren tolkar som god gravkultur och vad som är nödvändigt för att upprätthålla en god gravkultur. Här tror jag att olika kyrkogårdschefer kan ha olika syn på vad som är god gravkultur. Somliga tycker att det går alldeles utmärkt att smycka sin gravplats med bänkar, batteridrivna ljus, gosdjur och annan heminredning. Andra kan säkerligen tycka att det ser skräpigt ut och att det inte hör till god gravkultur. Självt tycker jag att gränsen måste dras någonstans, att ställa upp julgranar med ljusslingor som drivs av bilbatterier hör kanske inte till en god gravkultur. Däremot tycker jag att det är viktigt att gravrättsinnehavaren får smycka gravplatsen i så stor utsträckning som möjligt, då det är kan vara en sätt att bearbeta sin sorg. Dock får utsmyckningen inte utgöra en fara för varken besökare och anställda på kyrkogården.

5.5 Syn på gravstenar

Har vår syn på gravstenar förändrats? Reijer (2011) tror att folk hade mindre respekt för gravstenar förr. Förr så kunde utrangerade gravstenar användas som både trappsten och som markbeläggning. Texten fanns kvar på undersidan av stenen. Att vi inte gör så idag har nog med lagtexterna att göra, gravstenarna får inte förfaras på ett ovärdigt sätt enligt lagen. Gravstenen symboliserar ett minnesmärke över de döda, och det minnesmärket vill vi vårda väl. Förr var det många som inte hade råd med gravstenar, de använde gravvårdar av trä. Träkors försvinner med tiden och på så sätt var kanske människor mer vana och hade vetskap om att minnesmärket inte var evigt. Förr tog man dessutom vara på allt, man lät inget gå till spillo, jag tror att om det fanns en bortplockad gravsten och man behövde en trappsten kunde man lika gärna ta den stenen istället för att köpa en ny. Gamla gravstenar grävdes ju ändå bara ner. Jag tror inte att den sågs som en gravsten längre när den var förbrukad, den var en platt sten i bra format med text på ena sidan.

Utrangerade gravstenar som inte sparas eller återanvänds på något sätt har idag en stor chans att hamna i en stenkross. Att krossa stenarna kan verka som ett slöseri med resurser men jag tror inte att man kan återvinna allt, det finns till exempel stenar som är i för dåligt skick för att kunna återanvändas. Frågan är vad man sedan använder krosset till? Personligen tycker jag att det bästa vore om kyrkogårdsförvaltningen kunde ta hand om krosset, att det stannar på kyrkogården. Då kan förvaltningen vara säker på att gravstenarna inte hamnar på villovägar. För risken med att låta en entreprenadfirma ta hand om bortforslingen och krossningen av gravstenarna är att gravstenarna inte blir krossade tillräckligt mycket eller kanske i värsta fall inte alls. Risken kanske inte är stor, men den finns där om man inte har någon typ av kontroll.

5.6 Metoddiskussion

Både intervjuerna och litteraturstudien har varit ett bra sätt att få en bild över hur det går till ute på olika förvaltningar och vad som egentligen gäller enligt lagen. Genom att intervjuerna genomfördes ute på respektive förvaltning fanns det även möjlighet för mig som författare att få se och fotografera olika exempel på gravstenars hantering.

5.6.1 Intervjuer

Området är hitintills relativt utforskat. Jag valde att ha med intervjuer som en metod för att jag ville få konkreta och uppdaterade svar över hur det faktiskt går till ute på förvaltningarna. Jag ville få en fördjupad bild och möjlighet att ställa följdfrågor något som inte är ett alternativ i enkäter. Skickar man ut enkäter är det inte heller säkert att man får tillbaka alla.

Om jag hade valt att intervjua tre andra kyrkogårdsansvariga någon annanstans skulle jag troligtvis fått ett annorlunda resultat. Då det till stor del rör sig om tolkningar och egna preferenser är det troligt att andra intervjuobjekt hade gett annorlunda svar som därför lett till ett annat resultat. Det kan också finnas lokala traditioner och vanor på andra platser som skiljer sig från hur det går till i Lomma, Lund och Trelleborg. För att få ett så

verklighetsbaserat resultat som möjligt skulle jag behövt intervjua alla kyrkogårdsansvariga i hela landet, något som det varken finns tid eller resurser för. Att avgränsa sig både geografiskt och antalsmässigt var en nödvändighet och det påverkar helt klart resultatet. Men jag tycker ändå att jag har fått ett bra resultat som jag tror speglar många förvaltningars verklighet. Branschen arbetar tätt tillsammans. Det hålls kurser, möten och det finns branschtidningar där ämnen som detta berörs. Informationen sprider sig vidare och det borde resultera i att många kyrkogårdsförvaltningar hanterar gravstenarna på liknande sätt.

5.6.2 Litteraturstudie

Det var svårt att hitta relevant litteratur i ämnet. Jag utgår väldigt mycket från lagtexter, och lagtexter kan lämna plats för tolkningar. Litteraturstudien av lagtexterna är relevant då lagtexterna är regler som ska följas av alla. Annan litteratur är exempelvis hämtad från olika artiklar. Det positiva med litteraturen som är hämtad från artiklar från både tidningar och internet är att den ofta är väldigt aktuell. Det kan handla om information som inte går att få tag i någon annanstans. Eftersom böcker tar lång tid att både skriva och publicera kan det vara ett bra sätt att leta efter aktuell information.

5.7 Slutsatser

Här presenteras först författarens slutsatser och sedan presenteras förslag på fortsatta studier.

- Hanteringen av utrangerade gravstenar skiljer sig åt på olika förvaltningar beroende på kunskapsnivå, ambitionsnivå och hur respektive förvaltning tolkar lagen.
- Det finns inga kriterier för vilka gravstenar som ska kulturminnesmärkas, däremot finns det riktlinjer i CGK's Handbok (2007).
- Det finns alternativ till att krossa alla utrangerade gravstenar, informationen måste bara spridas vidare till både kyrkogårdsförvaltningar och gravrättsinnehavare.

5.7.1 Fortsatta studier

Det hade varit intressant att ta reda på om gravrättsinnehavarna vet om att de kan återanvända gravstenar, både sina egna och andra begagnade gravstenar. Var har de fått informationen ifrån? Tycker gravrättsinnehavarna att de har rätt till den informationen? När bör man bli informerad och vems ansvar är det att informera? Hur ställer sig gravrättsinnehavarna till att återanvända gravstenar? Är det något som de skulle kunna tänkas sig att göra och varför? Eller tycker de att bara tanken på att återanvända gravstenar är avskvärd och i så fall varför?

En annan fråga som kommer upp när jag skriver om gravstenar är etik. Etiska frågor som till exempel: Är det etiskt att krossade gravstenar används som fyllnadsmassa under vägar? Vad säger olika personer i frågan? Är det bättre att krosset återanvänds inom kyrkogården?

6. Källförteckning

Begravningslag (1990). Stockholm. (SFS 1990:1144) [online]. Tillgänglig:
<http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19901144.HTM> [2011-02-14]

Bringéus, N.A. (u.å.). Gravvård. *Nationalencyklopedin* [online]. Tillgänglig:
<http://www.ne.se/lang/gravvård> [2011-01-26]

Centrala Gravvårdskommittén [CGK] (1998). *Gravvårdar – Allmänna råd för bevarande och återanvändning*. Stockholm: Centrala Gravvårdskommittén.

Centrala Gravvårdskommittén [CGK] (2007). *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar* [online]. Tillgänglig:
www.svenskakyrkan.se/default.aspx?di=731282 [2011-01-24]

Dalanytt (2010). *Gravstenar återanvänds* [online]. Tillgänglig:
<http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=161&artikel=4049038> [2011-02-22]

Förordning om kulturminnen m.m. (1988). Stockholm. (SFS 1988:1188) [online]. Tillgänglig:
<http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19881188.HTM> [2011-01-24]

Församlingsförbundet (2006a). *Kulturhistorisk inventering kyrkogårdar/begravningsplatser* [online]. Tillgänglig:
http://www.forsamlingsforbundet.se/ArticlePages/200803/17/20080317125126_Admins116/FOR8035.pdf [2011-02-25]

Församlingsförbundet (2006b). *Kulturhistorisk inventering gravplatser* [online]. Tillgänglig:
http://www.forsamlingsforbundet.se/ArticlePages/200803/17/20080317125126_Admins116/FOR8036.pdf [2011-02-25]

Eskelinen, S. & Lögdberg, A. (2009). *Gravstenar användes till väg* [online]. Tillgänglig:
<http://www.corren.se/ostergotland/linkoping/?articleId=4950861&date=&menuids=>
[2011-02-22]

Gravsten som fyllning (2010). *Kyrkogården* nr 6, s. 31.

GRF Gravvårdar (2002). *Stenar berättar*. Södertälje: Frostell & Co.

Kristensen, L. (2010). *Energianalys av gravstenstillverkning* [online]. Tillgänglig:
http://stud.epsilon.slu.se/1731/1/l_kristensen_100828.pdf [2011-02-25]

Lag om kulturminnen m.m. (1988). Stockholm. (SFS 1988:950) [online]. Tillgänglig: <http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19880950.HTM> [2011-02-14]

Landskrona Direkt (2008). *Många nya skulpturer på Kyrkogården* [online]. Tillgänglig: <http://www.landskronadirekt.com/arkivet/nyheter/0848.htm> [2011-01-28]

Lantz, A. (2007). *Intervjumethodik*. Andra upplagan. Lund: Studentlitteratur.

Lapidarium (u.å.). *Nationalencyklopedin* [online]. Tillgänglig: <http://www.ne.se/lapidarium/237758> [2011-01-26]

Lödberg, A. (2009). *Fortfarande oklart kring gravstenarna* [online]. Tillgänglig: <http://www.corren.se/ostergotland/linkoping/?articleId=4951793> [2011-02-22]

Ståtlig grav för 4000 kronor (2009). *Kyrkogården* nr 4, s. 6-8.

Muntliga källor

Borgström, L., kyrkogårdschef Lund. Intervju 2011-01-31

Olsson, T., journalist Movium. Workshop i intervjuteknik 2011-01-26

Reijer, P., kyrkogårdschef Trelleborg. Intervju 2011-02-02

Schlyter, U., kyrkogårdsföreståndare Lomma. Intervju 2011-02-01

7. Bilagor

Bilaga 1. Intervjufrågor

1. Hur många kyrkogårdar förvaltar ni?
  - A. Hur många gravar rör det sig om?
2. Hur många heltidsanställda har ni?
3. Hur många begravningar har ni i snitt per år?
4. På vilka sätt får ni äganderätten till gravstenar?
5. Hur ser ägarförhållande ut under gravstenens livscykel?
6. Hur hanterar ni gravstenar från gravar som inte har någon gravrättsinnehavare eller där gravrätten är uppsagd?
  - A. Hur ser fördelningen ut mellan de olika alternativen?
  - B. Vad händer efter att de blivit krossade?
  - C. Händer det att den tidigare ägaren har synpunkter? Vilka?
7. Hur hanterade ni utrangerade gravstenar förr?
  - A. Om det skiljer sig ifrån idag: Varför gjorde man så?
8. Skulle ni vilja hantera utrangerade gravstenar på något annat sätt?
  - A. Vilket?
9. Hur hanterar andra kyrkogårdar utrangerade gravstenarna?
  - A. Hur kommer det sig?
10. Vilka lagar gäller vid hantering av utrangerade och kulturminnesmärkta gravstenar?
  - A. Vilka på förvaltningen vet om dessa lagar?
  - B. Kan lagarna tolkas på olika sätt? Är de lätta att förstå?
11. Finns andra sätt finns det att hantera gravstenarna på?
  - A. Vilka?
12. Får man ta med sin gravsten hem?
  - A. Hur kommer det sig?
  - B. Vet ni vad som händer med gravstenar som människor tar hem?
13. Vet kunderna om vad som händer med gravstenen efter att de återlämnat en gravplats?
  - A. Hur kommer det sig?
  - B. Vem informerar kunderna om det?
  - C. Har kunderna något att säga till om?
14. Vet kunderna om vilka alternativ det finns till att återlämna sin gravplats och lämna kvar gravstenen? (Till exempel slipa om den, ta hem den eller vända på den)
  - A. Hur får de veta?
  - B. Vems är ansvaret att informera?
  - C. Finns det sådant ansvar uttalat?
15. Vem bestämmer vilka gravstenar som blir kulturminnesmärkta?
  - A. Varför just den personen/instansen?
16. Hur blir gravstenar kulturminnesmärkta?
  - A. Vilka gravstenar blir kulturminnesmärkta?
    - a. Är det viktigt?
    - b. För vem?
  - B. Finns det några kriterier som gravstenen måste uppfylla?

- C. Vem ansvarar för en kulturminnesmärkt gravsten?
  - D. Vad ligger i det ansvaret?
  - E. Hur finansieras underhållet?
17. Vilken typ av kulturminnesmärkta gravar dominerar på er(a) kyrkogård(ar)?
- A. Hur kommer det sig?
18. Hur ställer du dig till att smycka ut kyrkogården med återanvända gravstenar (till exempel som bänkar, bord och konst. Där gravstenen är avidentifierad)
- A. Varför då?